

Balázs Géza

Szódarabolódsi

A szóhatár-eltolódás a nyelvtanban. A szóhatár-eltolódás az a nyelvi jelenség, amelynek során az egymás után következő szavakat másként tagoljuk, az összetartozó részeket szétválasztjuk, és másként ragasztjuk, olvassuk össze. Klasszikus magyar nyelvi példája a határozott névelő „eltolása”: a ziskolába megyek, ahelyett hogy az iskolába megyek. Vámos Miklós egyik regényének a címében is megjelenik, nyilvánvalóan utalva a gyermeki és talán a zenei beszédmódra: Zenga zének. Ezzel máris ott vagyunk a szóhatár-eltolódás gyökerénél: minden bizonnyal a nem értelmező, „iskolás” beszéddel és talán a dallamnak nem pontosan megfelelő szöveggel van összefüggésben. De beszélt nyelvi vagy nyelvjárási jelenségnek is tarthatjuk.

A szóhatár-eltolódást nyelvtanaink nagyon felületesen tárgyalják (a többsége említést sem tesz róla). A korábbi egyetemi tankönyvben egy tagmondatnyi említése szerepel: „a szóhatár-eltolódás (a zacskó > az acskó, a zongora > az ongora)... az anyanyelvi műveltség terjedése, a nyelvi tudatosság fokozódása következtében már a múlt szóalkotó eljárásai közé szorul vissza, és a nyelvtörténet kérdései közt tartjuk számon” (Rácz E. szerk.: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 168). Ehhez képest az új nyelvtörténeti összefoglalóban már meg sem említik.

Pedig föltehetően a magyar nyelv-művelés legkedveltebb kifejezése, az „édes anyanyelvünk” is ekképp ke-

letkezett. Föltehetjük ugyanis a kérdést, mitől édes az anyanyelv? Nos, föltehetően attól, hogy eredetileg az „édesanya-nyelv” kifejezés azt jelentette, hogy az édesanyánktól származó nyelv. Ebből szóhatár-eltolódással (édes anyanyelv) lett a mai jelző szerkezet.

Létezik azonban egy területe a szóhatár-eltolódásnak, ahol elevenen él, sőt virágzik. A nyelvi humor. Nagy öröm ez számunkra, mert azt bizonyítja, hogy a „periferikus” nyelvhasználatban, a nem hivatalos nyelvi formák között számos olyan jelenség van, amelyről már-már elfeledkeznénk, pedig föltehetően korábban igen nagy nyelvi „hajtóerőt” jelentett. A szóhatár-eltolódás föltétlenül ilyen. Új szavak már nem (nagyon) keletkeznek ezen a módon, de szavak, szósorok humoros, vicces hatásból való átalakítása, vagyis egy sajátos jelenségjáték igen gyakori.

Néhány történeti példa a szóhatár-eltolódásra. Grétsy László nyelvijáték-könyvében (*Anyanyelvünk játéka*. Gondolat, Budapest, 1974. 138–139.) természetesen föl hívja a figyelmet a szóhatár-eltolódásra. Ahogy írja: a szóhatárok áthelyezésére. Arany Jánost hozza első példaként, aki a görögök nevelészetéről (neveléstudományáról) szóló unalmas értekezés hallgatása közben találta ki a következő – Arany nevét annyira nem emelő – verset:

*Jaj, biz ez a nevelészet
Csak piano nevel észet,*

*Írójának neve lesz et-
től nem nagyra nevelészt.*

Ugyancsak Grétsy László idézi Sebestyén Gábor jogász évődő hangú versikéjét, amely a szóhatár-eltolódás egyik mintapéldánya:

*Boris te! Nem Ámor ostoba
Nyila zörömböl. Csője
Megtompul a lánгон.
Domború tán Bora kedvellője.*

Elsőre talán nem világos, hogy miként lehetne „értelmessé” tenni ezt a verset. Természetesen szóhatár-eltolással! Máris előttünk van egy kis bordal:

*Bor Istene! Mámoros tóba
Nyúl az öröm bölcsője.
Megtompult talán gondom
Bor után. Bor a kedv ellője.*

Vargha Balázs (*Játékkoktél*. Kritérium, Bukarest, 1972. 32.) Karinthyt hozza példaként, de a rímeket látva azt mondhatjuk, ebben a szóhatár-eltolásban a nagy mester sem remekel: *szörnnyű: szőr-nyű...; borzalom: borz-alom, balhátvéd – balhát véd* stb.

Következő, jelenkori példáink azt bizonyítják, hogy ezeket a 19. századi, meglehetősen bukdácsoló verszeteket meg lehet haladni. Ebben, vagyis a szóviccekben mintha mégis tökéletesebbek lennének elődeinknél. Graffitigyűjtésem során akadtam például erre:

*Egy kispesti vendéglőbe
egy kis pesti vendég lő be.*

A szóhatár-eltolódás napjainkban. Maifolklór-gyűjtésemben (szóbeliség, internet-írásbeliség stb.) a „gyomorhajostól” az elmeccsillogtató humorig terjed az ide sorolható viccek tárháza. Van, amikor a rím segíti a megértést:

– *Mit mond az osztriga?*
– *Van egy motorom, oszt Riga.*

Egy klasszikus példa:

– *Ki volt az első turista?*

– ?

– *Ábrahám. Hátranézett, és megkérdezte, hát Izsák (hátizsák) hol van?*

A vicc alapja a szóhatár-eltolódáson (*hát Izsák > hátizsák*) túl az ún. homofónia jelensége. Vagyis a két kifejezés azonos módon hangzik, de más módon kell leírni (tehát írásban kevésbé érvényesül a humor). A homofónia mint a homonímia (azonos alakúság) egyik alesete rendszerint valamennyi szóhatár-eltolódásos viccre igaz, bár éppenséggel sok esetben egyfajta „kiejtési játék” (pl. szünet, hangsúly) is megfigyelhető, hiszen egyébként nem lehetne érteni a viccet.

A hétköznapi kommunikációban is használható tréfás szövegek: „Gyalog megyünk, vagy Elvis Presley?” (elvisz Presley)

Illetve rákérdezés arra, hogy az illető hogyan is érkezett:

– *Hogyan jöttél?*

– *Karinthyvel!*

Az értetlenkedőknek elmagyarázzák, hogy ti. „kar intivel”, vagyis karjelzéssel (autóstoppal).

Történetek. Állandósult szókapcsolatok, összetett szavak fölbontása kedvelt leleménye a tréfacsinálóknak. Egész kis történeteket fabrikálnak, amelyeknek lényege az alapos „fölvézetés”. Megfigyelhető, hogy a történetek egy része állatmese.

Betör a Ruhát az erdőbe. Megy a nyúl, találkozik vele, a Ruhát megeszi. Megy a róka, találkozik vele, a Ruhát megeszi. Megy a farkas, találkozik vele, a Ruhát megeszi. Megy a medve, találkozik vele, a Ruhát megeszi. Megy az ember, találkozik vele, de nem eszi

meg. Mert nem a Ruhát eszi az ember. (M. S., internet, 2006. 02. 14.)

A „Nem a ruha teszi az embert” közmondást alakítja át az ismeretlen szerző.

Tudományos kutatás. A kis Jedlik Ányos megye haza az iskolából. Látja, hogy a kertben egy férfi egy nagy ásóval derékig áll egy gödörben. Megkérdezi anyukáját:

– Anyu, egy bácsi ott van a kertünkben egy ásóval és egy nagy gödörben áll.

– Tudom, Ányos. Kutatás. (V. M., internet, 2006. 02. 15.)

Két jóbarát, a Lom és a Rom sétálnak az erdőben. Egyszer csak megtámadja őket egy nagy varacskos disznó. A Lom nagyon fél egyedül az erdőben, és elhatározza, hogy ás a földbe egy nagy i betűt, hogy ne féljen.

Eközben kis barátja, a Rom elkezdedten keresi Lomot és találkozik a nyuszikával. Megkérdezi tőle:

– Hé, nyuszika, nem láttad barátomat, a Lomot?

Erre a nyuszika:

– Társad, a Lom, biztos í-t ás!
(Társadalombiztosítás!)

A „Nyolcadik utas a halál” filmcím másként való tagolásán alapul a következő állatmese-állatvicc:

Vesz a maci egy mikrobuszt, és meghívja a barátait egy kis piknikre. Mivel a busz hétszemélyes, a maci magával viszi még a rókát, a farkast, a sünit, a mókust, a vakondot és a nyuszikát. Szépen becsomagolnak mindent, beszállnak a mikrobuszba, és elindulnak. Egyszer csak látják, hogy ott áll a hal az út szélén, és stoppol. A maci megáll, és kiszól neki, hogy nem tudják fölvenni, mert már minden hely foglalt. Erre a hal

megkéri, hogy hadd szálljon be mégis, legföljebb nem fog leülni. A többiek beleegyeznek. Ahogy mennek tovább, egyszer csak felkiált a nyuszika:

– Odanézzetek! A nyolcadik utas, a hal, áll! (Internet, 2002. 03. 04.)

Érdekes, hogy ez a filmcím egy (mesteri) szóhatár-eltolódásos viccet is ihletett:

– *Miért veszélyes Nyolcadon tanokolni?*

– *Mert a nyolcadi kutas a halál.* (Internet, 2006. 01. 02.)

Szóhatár-eltolódás és népetimológia. A szóhatár-eltolódás gyakran a magyarzata egy idegen névnek, ahogy azt már Elvis Presley (elvisz Presley) példáján láthattuk. De vannak további példák is:

Két macska, Lola és Liza szülni készül. Lola macskaalmon elli majd kölykeit, de vajon Liza Minelli?

Egy kínai iskolában farsang van. A gyerekek készülődnek. Chuan lesz az indián, Lee a hóember, Cheng a telefon... (V. M., internet, 2006. 02. 26.)

Két pösze indonéz beszélget:
– *De cúna az óceán mosztanában mifelénk!*

– *Cúna mi?*

Mesteri szóhatárok.

– *Miért nem találják Palikát az erdőben?*

– *Mert Pál ma fa!*
(Pálmafa.)

– *Mi az, fémből van és utazik?*

– *Vas utas.*
(Vasutas.)

Annak, aki a sátor tetején lakik, a sátor alja új hely.

(Sátoraljaújhely.)

Halak versenyeznek, hogy melyikük ér előbb célba. A lepényhal ér be elsőnek. A reményhal (reményhal) meg utoljára. (Internet, 2006. 01. 02.)

Biz meg Baz elmennek vadászni. Biz vitte a puskát, Baz meg a kutyát! (Internet, 2006. 05. 19.)

A tréfacsináló egy durva felszólításra „játszik rá”, voltaképpen eufemizálja, s ennek egyik eszköze a szó népetimológiája (Baz név), hangtani egybeesése (homofóniája).

– *Mi az: Szent István szelleme a folyóparton áll?*

– ?

– *Partivajkrém.* (Parti Vajk rém.) (Internet, 2006. 03. 16.)

– *Hogyan jön ki a pap a templomból?*

– ?

– *Mintha mi se (mise) történt volna.* (R. A., internet, 2006. 02. 15.)

A mi se történt frazéma egybeolvásából fakad a humor.

– *Mi a világ leghaszontalanabb tárgya?*

– ?

– *A villanyírógép.*

(Mivel a vicc csak szóhatár-eltolódás figyelembevételével érhető meg, magyarázatként hozzáfűzik:)

– *Láttál te már szőrös villát?* (Internet, 2001. 12. 11.)

(Vagyis: villanyíró-gép.)

– *Mi a mértékegysége az akvárium és az istálló közötti távolságnak?*

– *Hallótávolság.* (Internet, 2006. 01. 02.)

(Hal-ló távolság.)

– *Miért nincs az ágyban ú betű?*

– ?

– *Mert az ágy nem ú tartó!* (R. A., internet, 2006. 02. 14.)

(Ágyneműtartó.)

Ezek a viccek egyúttal egyfajta találós kérdésnek is felfoghatók, ily módon egy másik folklórműfajjal is rokonságba hozhatók.

Nyelvi tréfa változatok. Az igazi folklór változatokban él. Érdekes, hogy egy-egy mesteri szóhatár-eltolódás más és más epikus formákban is felbukkan:

– *Mit csinál a rongybaba, ha elveszti a fél kezét vagy leszakad a fél keze?*

– ?

– *Benyúl a fiókba és kiveszi a takarékszövetkezet.* (R. A., internet, 2006. 02. 14.)

(Takarék szövetkezet.)

Változata:

A rongybaba felháborodottan meséli a játékmacinak.

– *Képzeld, maci, ez a Pistike megint kitépte az egyik kezemet!*

– *Cseppet se bánkódj, rongybaba, menj oda a fiókhoz és vedd ki a takarékszövetkezet.* (Internet, 2001. 01. 29.)

– *Mit csinál az asztronauta, ha elfogyott a vize?*

– ?

– *Úrkutatás.* (R. A., internet, 2006. 02. 14.)

(Úrkutatás.)

Változata:

– *Mi van akkor, ha az úrhajós megszomjazik?*

– *Úrkutat* ás. (GY. B., internet, 2006. 02. 14.)

Összefoglalás. A szóhatár-eltolódáson alapuló szókeletkezés elég ritka jelenség lehet a nyelvtörténetben, de a beszélt nyelvben, a gyermeknyelvben többször előfordul. Az alapvetően szóbeli műfajként élő tömör, valamint epikusabb formát öltő viccekben, nyelvi tréfákban (olykor a találós kérdésekre emlékeztető for-

mában) azonban egy sajátos típust alkot. A nyelvi tréfa alapja a szóhatár-eltolódáson túl a népetimológia (belemagyarítás), valamint az azonosalakúság (homonímia), különösen annak azonos „hallhatóságként” megnyilvánuló formája (homofónia). A jelenség egyúttal azt is bizonyítja, hogy a periferikusan jelentkező, alig megfigyelt, nem leírt nyelvi jelenségek nagyon fontos nyelvtörténeti, nyelvéletani folyamatokat rejtenek magukban, ezért kutatásuk még sok érdekeset tartogat.

PERSELY